

Levicová feministická kritika neoliberalismu – úvahy směřující k nové levicové politice

Dalma Feró – Eszter Kováts

V uplynulých letech došlo na politické mapě Evropy i Spojených států k podstatným změnám. Vzestup pravicového populismu a čím dál hlasitější zpochybňování lidskoprávního konsensu ustaveného po druhé světové válce vedly k tomu, že je s čím dál větší naléhavostí třeba zkoumat příčiny krize liberální demokracie. S postupem času se jasně ukazuje, že tento problém nelze uchopit pouze jako střet hodnot a světónázorů, ale je třeba jej analyzovat v kontextu ekonomických, politických, sociálních a kulturních dimenzí soudobého neoliberálního světového řádu.

Publikace *Solidarity in Struggle – Feminist Perspectives on Neoliberalism in East-Central Europe* předkládá takovou analýzu z hlediska situace ženských práv a hnutí ve středovýchodní Evropě: zkoumá spojitosti mezi narůstajícími ekonomickými a sociálními nerovnostmi, vztahem feministického hnutí k těmto nerovnostem a mezi narůstajícím pravicovým odporem. Následující shrnutí přibližuje jednotlivé studie knihy, jejichž cílem je přispět k levicovému a feministickému zápasu.

Neoliberální ideologie z ekonomického hlediska zdůrazňuje význam volného trhu, volného obchodu a deregulační role státu a je charakterizována privatizací, snižováním daní a krizovým managementem úsporných opatření (*austerity*) zaměřeným na snižování sociálních výdajů. Z politického hlediska je neoliberalismus taková forma vlády a soustava principů a pravidel, které upevňují stávající nerovné mocenské vztahy a tím také moc ekonomické a politické elity. Z hlediska společenských hodnot prorůstá neoliberalismus do každodenních interakcí a diskurzů svou orientovaností na management a produkci, stejně jako důrazem kladeným na individuální odpovědnost a lhostejností vůči strukturálním faktorům: vyznačuje se takovou morální perspektivou, která si hodnotí lidi jako jednotlivce a slouží tak narušování solidarity. Jak ukazují autorky shromážděné v tomto svazku, neoliberalismus není nijak jednotný ani homogenní, ale projevuje se na různých místech a v různých dobách v mnoha odlišných podobách.

Vztah neoliberalismu k feminizmu je plný rozporů: zatímco de facto zesiluje nerovnosti mezi ženami a muži i mezi ženami samotnými, současně kooptuje a používá jazyk ženských práv k vlastní legitimizaci. Jak upozornila americká filosofka Nancy Fraser, zápasy o uznání, tj. soutěžení v uplatňování nároků na respekt na základě genderu, rasy, sexuality atd., se na konci dvacátého století staly paradigmatickou formou politických hnutí, zatímco otázky **přerozdělování**, tj. vykořisťování a materiálních nerovností, byly zatlačeny do pozadí. Fraser poukazuje na to, že nerovnosti v oblasti přerozdělování a v oblasti uznání nevznikají nezávisle na sobě: například předsudky a stereotypy namířené proti ženám a černochům (či etnickým menšinám v jiných kontextech) a čím dál efektivnější vykořisťování jejich práce se navzájem reprodukuje. Tyto nespravedlnosti je tedy třeba konfrontovat pomocí takové politiky, která k problémům redistribuce a uznání přistupuje v jejich provázanosti.

V éře neoliberalismu však byly otázky uznání postaveny do popředí a odtrženy od svého ukotvení v problematice redistribuce. To získalo, ať už chtěně či nechtěně, navrch nad problematikou narůstajících ekonomických nerovností a současně tím došlo k zamlžení komplexity problematiky uznání. Nadto také provázanost liberální ekonomické politiky s antirasistickou, antisexistickou a podobnými rétorikami představuje hrozbu posílení předsudků proti těm skupinám, jež tato rétorika údajně chrání, a to zejména u té části populace, která je postižena spíše redistribučními problémy než problémy souvisejícími s uznáním. Feminismus má s neoliberalismem mimořádně kontroverzní vztah právě ve střední a východní Evropě, kam lidská práva (včetně práv žen) a příslib svobody

přišly v jednom balíčku s volnotržním kapitalismem a byly současně založeny na zavržení státně socialistického dědictví a paradigmatu přerozdělování. Kromě analýzy těchto vztahů přináší tato kniha také návrhy na feministickou politiku schopnou vzdorovat logice neoliberalismu.

Shrnutí jednotlivých studií

Anikó Gregor a Weronika Grzebalska poskytují uvedení do kontroverzního vztahu mezi neoliberalismem a feminismem. Jak vyplývá z jejich popisu neoliberalismu výše, je neoliberalismus v rozporu se základními cíli feminismu, neboť zhoršuje celkovou sociální situaci žen, přičemž současně lokálně i globálně zesiluje rozdíly mezi ženami samotnými. Při utváření vztahu neoliberalismu a feminismu ve středovýchodní Evropě sehrály podstatnou roli dva „prvotní hříchy“ post-režimní transformace: za prvé, lidská práva se zdála být přirozeně spjatá s neoliberalismem, a za druhé, feministická hnutí stavěla na odmítnutí dědictví předchozího režimu.

Důsledky finanční a hospodářské krize trvající od roku 2007-2008 (např. krize pečovatelské práce) zvýraznily skutečnost, že pro pochopení kořenů sociálních problémů je zásadní levicově feministická kritika oddělování placené práce (produktivní práce produkující zisk jako součásti ekonomiky) od neviditelné, neplacené domácí a pečovatelské práce (reproduktivní práce reprodukcující pracovní sílu) jakožto oddělování ideologického, které slouží k o to efektivnějšímu vykořisťování druhé jmenované a tím pádem akumulaci kapitálu. Různé proudy feminismu však tyto základy existujícího systému kritizují různou měrou. Oproti těm feminismům, které jsou vůči roli státu a trhu kritičtější, se mainstreamem staly proudy akceptující logiku systému, jako:

- „tržní feminismus“ (který prosazuje feminismus na základě argumentu „rovnost se vyplácí“)
- „feminismus volby“ (který ignoruje sociální kontext volby a skutečnost, že volba nevede nutně k rovnosti) a
- „neoliberální feminismus“ (který prosazuje překonání strukturních překážek na individuální úrovni)

přičemž nejde jen o to, že by si neoliberalismus přivlastnil feminismus, ale také že některé feministické kritiky neoliberalismus samy podporují.

Důsledky neoliberalismu, včetně rostoucí sociální nejistoty a upadající politické participace, posilují pravicový populismus a v řadě zemí vedly ke vzniku neliberálního státu, který sice poukazuje na existující problémy, předkládá na ně však nebezpečná řešení. Aby tomu levice mohla čelit, musí uznat rozličné, avšak provázané podoby sociálních nerovností, musí být kritická k institucím, které tyto nerovnosti podporují (jako je například ve stávající podobě převážně ekonomicko-monetární aliance EU) a musí mobilizovat a znovu zpolitizovat znevýhodněné skupiny. Aby takový postup byl úspěšný, musí levice přijmout takový přístup a jazyk, který odpovídá kontextu, zahájit dialog s hráči na různých stranách a nově definovat pojem solidarity.

Zofia Łapniewska se zaměřuje na kontroverzní přenos feminismu do Polska a dalších zemí střední a východní Evropy v souvislosti s regionální ambicí stát se součástí prvního světa. Po změně režimu vedl „komplex druhého světa“ spolu s příslibem svobody spojeným s nadějí na získání „statusu prvního světa“ k naivní důvěře v trh a tím k neoliberálnímu obratu. Finanční instituce, které v tomto přechodu sehrály významnou roli (jako MMF, Světová banka a USAID) se snažily získat „srdce a hlavy“ obyvatel pomocí mobilizačních hesel o svobodě slova, lidských právech a budování demokracie.

Koncepce „feminismu shora“ (*feminism-by-design*) vystihuje několik podstatných aspektů zrodu nevládních organizací zaměřených na ženská práva: spíše než aby jejich program vznikl na základě spolupráce s místními neformálními uskupeními, byl formulován zahraničními sponzory, aniž bral v

potaz lokální specifika, a všechny úspěchy, jichž se ženám podařilo dosáhnout za „reálného socialismu“, byly znevažovány coby patologické. To přispělo k dodnes obecně rozšířené představě, že feminismus je zahraniční import. Přestože práce nevládních organizací ignorovala ekonomické rozměry problémů a často se podvolovala požadavkům trhu, několik velmi důležitých ženských problémů se podařilo prosadit do popředí, jako přístup k potratům, násilí na ženách a obchod se ženami. Jelikož základní práva žen byla omezena, stalo se cílem feministického hnutí obnovit základní práva spíše než usilovat o naplnění žen, feministickou politiku po roce 2012 ještě ztěžují různá anti-genderová hnutí.

V době, kdy jednou z hlavních příčin vzestupu populistické pravice je čím dál rozšířenější nespokojenost s „moderním, západním“ neoliberálním vývojem vyvolávajícím rostoucí nerovnosti, představuje pro levice jeden z významných zdrojů pro novou formulaci alternativ feministická ekonomie, která navrhuje levicový ekonomický program, staví se proti volnotržním řešením a nově formuluje makroekonomické cíle na základě oblastí nebraných mainstreamovou ekonomikou v potaz, jako je neplacená práce a pečovatelská práce. Namísto levicových sil si však určité levicové programové body osvojili katolíci a konzervativci, jejichž jedinou opozicí v Polsku jsou neoliberální strany. Levice se nesmí nechat vydíráním donutit ke spolupráci s neoliberalismem, ale musí se místo toho odlišit od zbytku politického spektra tím, že bude stavět na aktivitě vycházející zdola a opřít se o principy feministické ekonomie.

Elżbieta Korolczuk zkoumá, zda a do jaké míry se levicové feministické kritické tvrzení, že feminismus se stal služkou kapitalismu, prokazuje v polském kontextu jako platné. Podle kritiky formulované Nancy Fraser feminismus nejenže nedokázal neoliberalismu čelit, ale svou kritikou paternalismu sociálního státu i čím dál větším důrazem na kulturní a politické dimenze genderové nerovnosti na úkor dimenzí ekonomických také poskytl neoliberalismu ideologický základ. Výsledkem je a depolitizace feministického hnutí a občanské společnosti obecně a jejich redukce na aktivitu v nevládních organizacích: ty se čím dál víc stávají náhradou za sociální hnutí, přičemž mají omezené možnosti vzdoru vůči státu i neoliberální logice trhu, protože jsou závislé na (většinou zahraničních) sponzorech a jim se také zodpovídají. Podle kritiky Elżbiety Korolczuk však Fraser příliš zevšeobecňuje na základě většinou západních organizací a skupin a její závěry neberou v potaz nově vznikající formy odporu na periferii a semi-periferii.

Ženské hnutí vznikající v Polsku po změně režimu odráželo mezinárodní trendy. Západní „kulturní feminismus“ importovaný do regionu prostřednictvím nevládních organizací a financovaný zahraničními sponzory vycházel z předpokladu, že nerovnosti mezi muži a ženami stojí nad všemi ostatními nerovnostmi a neptal se po jejich ekonomickém základě, ale chápal je jako dané, determinované kulturou či socializací. Na počátku nového tisíciletí se polský feminismus obrátil ještě silněji neoliberálním směrem. Ačkoliv tento „neoliberální“ proud je dodnes dominantní, hnutí nikdy nebylo homogenní a objevují se už i nové hlasy. To, že feministky nastolily spolupráci s lidmi, kteří se sami k feminismu nutně hlásit nemusí, doléhají však na ně neblahé dopady neoliberalismu (např. zdravotní sestry, ženy s nízkým příjmem ohrožované exekucí, vystěhováním, zaměstnanci a zaměstnankyně v obchodních řetězcích atp.), a společně se postavili za zaměstnanecká práva a právo na stávkou, byl důležitý strategický krok. Neoliberalismu, pravicovému populismu a neoliberalnímu státu lze úspěšně vzdorovat, pokud se začíná od podobné lokální a širší spolupráce, výměny zkušeností v rámci sociálních hnutí a tím pádem od nového definování komunity, solidarity a péče.

Angéla Kóczé souhrnně představuje dopady neoliberalismu na životy romských žen ve středovýchodní Evropě. Neoliberalismus chápe jako různorodý jev adaptující se na časo-prostorové kontexty, takže Orbánovo Maďarsko analyzuje jakožto nacionalistický a rasově definovaný neoliberální režim navzdory vším rétorickým kritice neoliberalismu. Znamená to, že Orbánův režim uplatňuje neoliberální strategie ve své hospodářské i sociální politice a přitom současně vytváří

svou vlastní národní oligarchii, přičemž jako ideologický základ slouží nová politika založená na národní identitě spolu se stigmatizací skupin nekompatibilních s režimní vizí.

Neoliberalismus je charakterizován redistribucí orientovanou směrem nahoru, která marginalizuje a prekarizuje velké segmenty společností v bývalých socialistických zemích, a Romové tvoří disproporčně početnou součást těchto segmentů. To navíc vedlo ke vzniku a posilování krajně pravicových protiromských uskupení. S tím souvisí i to, že přístup k sociálním problémům se v neoliberálním státu strukturně i ideologicky přesouvá od podpory k trestání a právě tato bezpečnostní a kriminalizační politika se dnes v regionu realizuje.

Na maďarské Romky měl neoliberalismus paradoxní dopad. Stát například poskytl nové pracovní příležitosti chudým, včetně Romek, tak, že „outsourcoval“ sociální služby na rodinnou jednotku, zároveň ale tyto ženy musí vykonávat ještě víc neplacené práce ve svých domácnostech. Protože ve stejné době dochází k poklesu poptávky po pracovní síle zejména u méně kvalifikovaných mužů, nesou mnohé Romky dvojí břemeno, neboť pro domácnost zajišťují nejen příjem, ale i péči. Zároveň mnoho nevládních organizací zaměřených na Romky uvázne v logice neoliberálního státu nebo se jí přímo řídí: místo aby se zaměřily na odpovědnost státu, nahrazují tyto projekty práci sociálních služeb a usilují o dosažení soběstačnosti. Emancipaci romských žen tak neformulují jako strukturní problém ale jako sebe-osvobozující a sebe-regulativní projekt, čímž současně předpokládají i reprodukcí neoliberální pohled na romskou ženu. Levicové feministky musí zpochybnit genderové i rasové hierarchie, které neoliberalismus převlečený do podoby osvobozování a „emancipace“ jen dále posiluje. Feministická teorie a praxe musí uvažovat o rase spolu s genderem, a pak na základě takové formy solidarity, která zahrnuje i Romky, vyvolat změnu, která nebude reprodukovat vykořisťující povahu neoliberalismu.

Ľubica Kobová zkoumá možnosti, jaké se feminizmu otevírají na poli neoliberalismu, přičemž se zaměřuje na slovenský kontext. Neoliberalismus není jen určitým ekonomickým a politickým myšlením, které vzniklo v reakci na keynesiánství, ale je také jakousi obecnější praxí „ekonomizování“ sfér a aktivit, které se dosud řídily jiným souborem hodnot. Neoliberalismus je logikou, která ovládá naše představy o možnostech politické akce, a rámcem, v němž feminismus působí jako politická síla.

Po změně režimu ze státního socialismu na kapitalismus ovládla politickou arénu snaha implantovat tržní mechanismy a „navrátit“ se k západoevropské normě, přičemž mnozí chápali politiku jako odtržení se od státu a utváření svého vlastního veřejného prostoru a politické akce. Právě v tomto kontextu se feministky obrátily zády k ekonomickým aspektům transformace a soustředily se na boj s konzervativní reakcí vyvolanou zaváděním neoliberálních reforem. Teprve později a nepříliš efektivně se začaly zabývat dynamickým vztahem mezi genderem a třídou.

Vztah mezi feminizmem a neoliberalismem by neměl být tematizován pouze jako rozlišení mezi různými proudy v rámci feminizmu a jako distancování se od těch neoliberálních. Chceme-li na tyto procesy účinně reagovat, musíme uznat fakt, že se všichni pohybujeme v politickém poli ovládaném neoliberalismem a že i my spolu musíme soupeřit o zdroje. Je také důležité si uvědomit, že ekonomický argument proti násilí na ženách („Násilí páchané na ženách brání ženám pracovat a přispívat ekonomice“) není dobrou strategií: připomíná situaci prekarizovaného námezdního pracovníka, který je ochotný akceptovat jakékoliv pracovní podmínky namísto kolektivní akce.

V zápase proti neoliberalismu je nezbytné stanovit si jako cíl nejen zlepšení podmínek práce za mzdu, ale také přehodnotit různé formy ohodnocení pečovatelské a jiné reproduktivní práce, přičemž současně musíme kritizovat každou pracovní etiku, která jednotlivce ohodnocuje na základě jejich příspěvku ke společnému dobru. Dále jsou také potřeba demokratické postupy, kterých se mohou rovnocenně účastnit i ženy s nižším příjmem.

Alexandra Ostertagová se na příkladu Slovenska pokouší ověřit, zda lze tezi Nancy Fraser, že feminismus se stal služkou neoliberalismu, aplikovat na středovýchodní Evropu. Podle Fraser se neoliberalismus může opřít o tendenci feminismu čím dál více se zabývat dekonstrukcí symbolicko-kulturního řádu a přístupem určitých žen k dobře placeným pozicím, zatímco úděl ostatních žen a otázky redistribuce ponechává bez povšimnutí. Zároveň dominantní politicko-ekonomické instituce kooptovaly a využily ve svůj prospěch feministické požadavky, aby začlenily ženy do z podstaty nespravedlivého systému za jejich přispívání k ekonomickému růstu.

Tento narativ podle Ostertagové zásadním způsobem odpovídá situaci Spojených států a západní Evropy, s ohledem na jeho aplikovatelnost na Slovensko je však nezbytná další analýza. Za prvé, velká vyprávění, která zobecňují svá tvrzení mimo svůj původní kontext, jsou pochybná, a za druhé dochází k tomu, že import západního feminismu do tohoto regionu je paradoxně kritizován pomocí narativu ukotveného v západních zkušenostech. Ve slovenském kontextu se objevily i jiné proudy feminismu, mezi nimiž byl zejména vlivný dekonstruktivistický feminismus (zpochybňující kategorickou opozici mezi femininitou a maskulinitou), čímž pádem tu nepůsobil pouze esencialistický kulturní feminismus zaměřený na nejhorší zločiny patriarchy (např. násilí na ženách). V analýzách kritických vůči západnímu importu chybí zpracování pohledu místních feministek, který by ukázal, proč a jak aplikovaly importované myšlenky. To by přitom bylo důležité, má-li se ukázat, jak tyto myšlenky působily ve specifickém kontextu, kdežto bez této analýzy hrozí, že upadneme do pasti posilování dichotomie „mocný západ“ vs. „pasivní zbytek světa“. Podle Ostertagové je ke společenské proměně potřeba zaujmout méně dichotomní a více komplexní přístup, jinak hrozí, že dále fragmentarizujeme už tak rozdrobené feministické síly a politika obviňování může vést k další démonizaci feminismu.

Kata Ámon se zabývá neoliberální depolitizací bydlení a souvisejících třídních i genderových aspektů. Na bydlení dopadl neoliberalismus devadesátých let obzvláště ostře: po privatizaci většiny veřejného bydlení se model soukromého vlastnictví domova stal dominantním po celé Evropě, zatímco veřejná podpora na dostupné bydlení se snížila. Bydlení bylo navíc reformulováno jako tržní záležitost, která nesouvisí se sociální úrovní občanů a do níž stát nemá zasahovat, takže potřeba bydlení se stala soukromou a nikoliv veřejnou otázkou: odpovědností jednotlivce. Tato konceptualizace bydlení získala punc nezpochybnitelného, nepolitického „zdravého rozumu“, jinak řečeno, trh s bydlením se depolitizoval. Současně však tvrzení, že bydlení není předmětem státních zásahů či že jeho formu určuje nějaký nepolitický zdravý rozum, není než rétorika: neoliberální stát podporuje tržní hráče a prosazuje sociální politiky prospěšné pro ty, kteří už mají majetek, a ty, kteří takovým majetkem nevládnou, trestá morální a mentální stigmatizací a kriminalizací.

Tato třídní politika je neodlučitelná od genderových vztahů, neboť reprodukce horní střední třídy vyžaduje nejen vzhůru orientovanou ekonomickou redistribuci, ale i biologickou reprodukci, jak dokládá maďarská „sleva na zakládání rodinného domova“, která je vázána nejen na určité hmotné podmínky, ale i na určitý minimální počet dětí. Státní podpora „tradičních“ genderových a rodinných rolí a rozdělení odpovědnosti (otec živitel a matka v domácnosti) činí ženy zranitelnějšími, neboť jejich reproduktivní pečovatelská práce je neplacená a jsou tedy nuceny spoléhat se na výdělky jednoho z členů rodiny. Tato situace je navíc poutá na dlouhou dobu, zatímco tatáž ideologie je současně stigmatizuje za jejich závislé postavení.

Případová studie žen bez domova ukazuje, že stigmatizace a odsud vyplývající státní politika, jejímž cílem je napravit individuální dysfunkčnost, závislost jen prohlubuje. Ženám bez domova jsou nabízeny nekvalitní služby, s nimiž souvisí velká míra dohledu a kontroly. Tyto služby jim tak nepomáhají s oním „posunem dál“, který se od nich očekává, a ani je nechrání před sexuálním násilím, čímž se ženy bez domova stávají závislými na charitě, na zaměstnavatelích, kteří profitují z jejich zranitelné situace, a na mužských partnerech, kteří je často zneužívají, ale chrání je před

obtěžováním ze strany jiných mužů. K odstranění těchto závislostí je nutno znovu politizovat bydlení, vytvořit celostátní bytovou politiku, která bydlení chápe jako sociální právo, je třeba rozšířit kapacity sociálního bydlení a je nutné rozvinout veřejné programy na podporu bydlení, které nebudou založené na předpokládané/očekávané roli, již zastává žena v rámci rodiny, a na finančním příjmu jiného člena rodiny a nebude tak zesilovat závislostní postavení žen.

Andrea Czerván se prostřednictvím příkladu jedné znevýhodněné venkovské oblasti v Maďarsku zaměřuje na to, jaké dopady má neoliberalismus na životy méně vzdělaných venkovských žen s dětmi. I když ženy byly více než muži ochráněny před masivním propouštěním vyvolaným změnou režimu díky větší poptávce po „ženských dovednostech“, přesto na určité podskupiny žen – ženy na venkově, ženy s malými dětmi, svobodné matky a osamocené důchodkyně – dolehla ekonomická restrukturalizace obzvláště tvrdě.

Prostorová polarizace (město/venkov) je mimořádně akutní: venkovská ekonomika, trh práce a veřejné služby (např. pečovatelská zařízení pro děti a starší občany, veřejná doprava) zažívají stálý pokles. Na vesnicích tak nejenže téměř zmizely pracovní příležitosti, ale i dojíždění se stalo obtížnějším a nákladnějším.

Nadto reprodukční práce a přežití rodiny jsou nadále považovány za odpovědnost žen (přitom nepolevující význam modelu dvojího příjmu nadále snižuje hodnotu tohoto typu práce), situaci žen celonárodně zhoršují skutečnosti, že objem sociálních služeb (např. univerzální přídatky na rodinu a péči o děti) se zmenšil a že neexistují žádné regulace, které by chránily ženy pečující o děti před diskriminací. To ve výsledku vede k tomu, že pro ženy s dětmi na venkově je téměř nemožné skloubit placenou práci s rodinou a že genderové rozdělení práce a přímá diskriminace žen na pracovním trhu se vzájemně posilují. Jen třetina žen na mateřské dovolené se může vrátit ke své předchozí práci, zatímco diskriminace postihuje nejen matky, ale všechny ženy v reprodukčním věku. Ve výsledku tak ženy často musí přijmout práci, která se jim nabízí, a přijímají tak nedostatečně placenou, neformální, sezónní či prekérní práci častěji než muži.

Feministická politika musí reprodukční práci zviditelnit a přehodnotit, současně musí prosadit péči pojatou jako lidskou potřebu, která je důležitější než akumulace kapitálu. To by přineslo zdarma dostupné a vysoce kvalitní veřejné služby těm, kteří se chtějí věnovat jinému druhu práce, a (vedle univerzální příspěvků) také náhradu platu pro ty, které zaměstnává na plný úvazek domácí práce a péče. Sociální systém by nadto měl být přebudován na základě ideálu sociálního zajištění.

Noémi Katona si klade za cíl navrhnout feministická řešení pro škody, které v kontextu středovýchodní Evropy v rámci globálních neoliberálních socio-ekonomických podmínek napáchala prostituce. Případová studie maďarských žen pracujících v jedné z berlínských oblastí pouliční prostituce ukazuje, že neoliberalismus silně přispívá k faktorům posilujícím prostituci, tedy k rostoucí poptávce a nabídce. Po hospodářské restrukturalizaci v post-socialistických zemích se významná část populace ocitla v situaci rostoucí ekonomické a sociální marginalizace, mezi nimi zejména Romky. Pro ně bylo čím dál obtížnější najít práci v legální ekonomice. Prostituce se tak stala strategií přežití pro celé masy a mnoho z nich s toutéž strategií emigrovalo do zahraničí, když se otevřel evropský trh práce. Co se poptávky po prostituci týká, jejím základem jsou, jak tvrdí abolicionistické feministky, hierarchické genderové vztahy a k růstu poptávky přispívá i normalizace prostituce vyplývající z její legalizace.

Případová studie potvrzuje, že základem prostituce jsou vzájemně provázané nerovnosti, které její existenci dále posilují (třída, gender, rasa): prostituující ženy málokdy dosáhnou jakékoliv sociální mobility. Kromě validních argumentů abolicionistického přístupu, který prostituci považuje za násilí na ženách, a argumentů legalizačního přístupu, který ji považuje za strategii „emancipační“ či přinejmenším účinnou z hlediska přežití, je také důležité zohlednit v debatě ekonomický rozměr

(globální nerovnosti, vykořisťovatelské pracovní podmínky, rozkládání sociálního státu). Nahlížen na obchod se ženami jako na anomálii v systému, která nesouvisí s výše uvedenými jevy, je mylné, protože se tak zavádí rozlišování mezi „oběťmi“ neoliberalismu (které nemohou svou situaci změnit a je nutné jim pomoci) a „losery“ (kteří svou situaci mohou změnit a není nutné jim pomáhat). K otázce legislativy by se nemělo přistupovat pouze na ideologickém základě, ale z hlediska důsledků, jaké bude mít na životy prostitutek. Z toho, jak tvrdí Katona, vyplývá, že není nezbytně nejlepší řešení eliminovat určitou strategii přežití dřív, než budou vyřešeny sociální problémy. Nejnaléhavějším úkolem je mírnit škodlivé dopady, poskytovat strategie úniku a bojovat proti stigmatizaci a násilí, kdežto v dlouhodobém horizontu pak bojovat proti chudobě a patriarchálním vztahům.

Margarita Jankauskaitė zkoumá, jakým způsobem si neoliberalismus od změny režimu instrumentalizoval feminismus v Litvě. Pozdnímu kapitalismu se v Litvě podařilo „změnit značku“ tím, že po změně režimu koptoval a uzpůsobil si jistá progresivní hnutí, mezi nimi i feminismus, pro potřeby kapitálu. Tento region se ukázal být mimořádně plodnou půdou pro krajní individualismus díky své silné pracovní etice a zkušenosti se sovětskou kolektivizací.

Obchodní sektor se postavil do role propagátora genderové rovnosti, kterou pojímal jako management diverzity. Ekonomická argumentace úplně potlačila úvahy o spravedlnosti a pojmy jako emancipace, osobní autonomie a rozhodování byly přeznačeny jakožto příležitosti na trhu práce. Feministické hnutí mezitím není dostatečně rozvinuté a dokonce je ohroženo štěpením na různé směry, například na základě nároků vznášených hnutím LGBT ve smyslu „genderové identity“. Dalším problémem je, že aktivismus vycházející zdola je slabý: hnutí sestává většinou z nevládních organizací, které chápou genderovou rovnost jako technickou otázku, již lze vyřešit prostřednictvím dialogu, vyjednávání a přesvědčování, spíše než politickým zápasem usilujícím o redistribuci moci a omezených zdrojů.

Převládající lidskoprávní paradigma rozměšňuje třídní vztahy, má tedy blízko k takovému nároku na uznávání identity, který komplexní problémy redukuje na kulturně-symbolickou dimenzi. Tyto přístupy interpretují ono dvojí až trojí břemeno, jež jsou ženy nuceny nést, pouze jako výsledek genderových stereotypů, který lze odstranit efektivnějším poučováním. Jelikož neoliberalismus tento přístup podporuje a totéž platí i naopak, je obtížné zabývat se nerovnostmi mezi muži a ženami z hlediska levicových hodnot: z debaty o chudobě a ženské problematice se obecně vytrácí genderový aspekt akumulace kapitálu a vliv ekonomických institucí na genderové vztahy. Ženy s nízkým příjmem, které toto zakoušejí na vlastní kůži, se v důsledku nedostatečných prostředků a časových možností jen stěží mohou účastnit na politickém hnutí.

Je nezbytné, aby známější ženy s větší „expertízou“ spolupracovaly s chudšími ženami takovým způsobem, aby jim s pozorným zájmem napomohly k větší účasti na veřejném dění, jejíž možnosti jsou z důvodu odlišného podílu na zdrojích jiné. Vedle toho bychom měli rozvinout flexibilní síť a koalice, jejichž skladba se odvíjí od daných problémů. Ke spravedlnosti je nezbytné přistupovat trojdimenzionálně (redistribuce, uznání, reprezentace) a je nutné přeznačit pojmy jako je volba, emancipace a práce.

Andrea Petó se v doslovu zamýšlí nad špatnými konotacemi feminismu i neoliberalismu v akademické literatuře v zemích tohoto regionu. Předkládaná kniha pomáhá lépe těmto negativním postojům porozumět tím, že se zaměřuje na dědictví tzv. státního socialismu a státního feminismu, které byly po roce 1989 dominantně interpretovány z hlediska hegemonního západního liberálního rámce coby anomálie, již je třeba zavrhnout, a dále tím, že zkoumá vztah mezi feminismem a ekonomicko-politickým systémem vítězně vzešlým ze studené války. Tento globální systém zvaný neoliberalismus se zakládá na ještě surovějším vykořisťování žen, což je důvod, proč někteří teoretici hovoří o „neoliberálním neopatriarchátu“. Zároveň je však jazyk ženských práv využíván

jako zdroj legitimacy neoliberalismu: jelikož individuální emancipace a úspěch dobře zapadají do logiky neoliberalismu, neboť neberou na zřetel strukturální faktory, úspěšné ženy se ocitají v centru určité kooptované verze feminismu, která tento systém podpírá, aniž reálně posiluje práva žen obecně. Neoliberalismus vyvolává dva hlavní proudy kritiky: pravicovou kritiku nabízející neliberální stát a levicovou feministickou kritiku hledající demokratickou alternativu. Tato kniha ztělesňuje onen druhý kritický přístup a pléduje za potřebu najít demokratickou alternativu.